

Євген Ковальов,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen Kovalov,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Тетяна Терещенко,
студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Tetiana Tereshchenko,
Student in History and Archeology,
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv,
Ukraine

e-mail: tvtereshchenko.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9448-6253>

УДК 94(477)"18":33.021.8]:394.92
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.18

«...Пани, люб'язні народу»: репрезентація початку Селянської реформи 1861 року в листах Василя Тарновського (старшого) Григорію Ґалагану

У статті йдеться про листи Василя Тарновського (старшого) (1810–1866) до Григорія Ґалагана (1819–1888) як джерело для дослідження Селянської реформи 1861 р., яка стала однією з найважливіших подій в історії України XIX ст. Вона стимулювала соціально-економічну модернізацію, а поняття «дореформений період» і «пореформений період» досі є актуальними для історіографічного дискурсу. Це листування виявляє ставлення місцевого чиновництва й помісного дворянства до реформи, демонструє, з якими проблемами доводилося у цей час стикатися реформаторам.

Ключові слова: Василь Тарновський (старший), Григорій Ґалаган, Селянська реформа, Полтавська губернія, Чернігівська губернія, листування.

"...The Noblemen who are Kind to the People": Representation Reform of 1861 in the Beginning of the Emancipation Reform of 1861 in the Letters of Vasyl Tarnovsky Sr. to Hryhoriy Galagan

The article refers to the letters of Vasyl Tarnovsky Sr. (1810–1866) to Hryhoriy Galagan (1819–1888) as a source for the research of the Emancipation Reform of 1861, which became one of the most important events in the history of Ukraine in the 19th century, as it stimulated socio-economic modernization, and the concepts of "pre-reform period" and "post-reform period" are still relevant to historiographical discourse. The aim of the article is to publish Vasyl Tarnovsky's letters to Hryhoriy Galagan, written during February–May of 1861. Due to this, it is possible to investigate more deeply the implementation of the reform in the Left-Bank Ukraine, considering that Tarnovsky and Galagan were named as members from Government to provincial presence of peasant affairs (the first — in Poltava, and the second one — in Chernihiv). The biographical information which was given in the article show that Vasyl Tarnovsky

and Hryhoriy Galagan, who belonged to the top of the Ukrainian local nobility, were interested in the “peasant question” for a long time, also were principled supporters of the abolition of serfdom and together took an active part in preparing the Emancipation Reform. As members of the Chernihiv Provincial Committee for Peasant Affairs, and then as members of the Editorial Commissions in St. Petersburg. Vasyl Tarnovsky’s epistolary heritage, which refers to the first half of 1861, helps to characterise the network of social communications, which played a key role in the implementation of the Emancipation Reform in Poltava and Chernihiv. This correspondence reveals the attitude of local officials and local nobility to the reform, and shows what problems the reformers had to face at this time. The texts of the letters given in the article are accompanied by comments, which were aimed at contextualization these epistolary materials (regarding the characteristics of the personalities mentioned in them, etc.).

Key words: Vasyl Tarnovsky Sr., Hryhoriy Galagan, Emancipation Reform, Poltava Province, Chernihiv Province, correspondence.

Селянська реформа 1861 р. стала найпомітнішою віхою української історії XIX ст. Вона немовби розколює «імперську добу» на дві частини — «дореформену» та «пореформену». Такий поділ історики нерідко вживали вже наприкінці XIX ст. і він досі залишається в історіографічному дискурсі. На наш погляд, реформа була проривом до модерності, себто створила передумови для зростання соціальної мобільності та переходу до масової політики — того, що стало, як гадаємо, найважливішими ознаками сучасного світу. Тому її передумови, перебіг та довготривалі наслідки дотепер привертають увагу істориків, попри прихми історіографічної кон’юнктури.

У новітній українській історіографії ґрунтовним і значною мірою новаторським дослідженням Селянської реформи стала праця Т. Литвинової «“Поміщицька правда”. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» (Литвинова Т. Ф., 2011). Щодо сучасних російських істориків, на особливу увагу заслуговують розвідки І. Христофорова, насамперед монографія «Доля реформи. Російське селянство в урядовій політиці до та після скасування кріпосного права (1830–1890-і рр.)» (Христофоров І. А., 2011).

Метою статті є репрезентація листів Василя Тарновського (старшого) до Григорія Галагана, написаних упродовж лютого-травня 1861 р., як важливого джерела для дослідження Селянської реформи в регіонах Російської імперії.

Про Селянську реформу загалом написано немало, водночас думається, що варто докладніше дослідити її проведення на регіональному й локальному рівнях. Щодо цього вельми цікавими є листи Василя Васильовича Тарновського (старшого) (1810–1866) Григорію Павловичу Галагану (1819–1888), написані в перші місяці реалізації реформи впродовж лютого-травня 1861 р., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У них ідеться про тогочасну розстановку сил серед чиновництва й помісного дворянства Чернігівської та Полтавської

губерній у ставленні до реформи, а також про поточні проблеми, з якими тоді доводилося стикатися реформаторам. Публікуючи ці листи, маємо надію, що вони стануть у пригоді дослідникам напролюд цікавої та важливої «доби великих реформ».

Проте варто ближче ознайомити читача з автором листів та його адресатом. Напередодні проведення Селянської реформи В. Тарновський та Г. Галаган належали до верхівки малоросійського помісного дворянства. Про їхні статки можна судити на підставі даних, хоча й неповних, про поміщицькі маєтності на Чернігівщині та Полтавщині, опублікованих у 1860 р. Осередям володінь В. Тарновського був величезний Парафіївський маєток у Борзнянському повіті з 2650 душами чоловічої статі (далі — д. ч. с.) кріпаків і 40 д. ч. с. двораків (Приложения, 1860. Черниговская губ. С. 4). Маєтності Галаганів розміщувалися у Прилуцькому, Борзнянському, Козелецькому, Лохвицькому та Золотоніському повітах. Г. Галагану належало 2777 д. ч. с. (почасти у спільній власності з матір’ю Катериною Василівною). Окрім того, він був єдиним спадкоємцем володінь своєї матері, яка окремо від сина мала 1417 д. ч. с., а також бездітної тітки Софії Галаган, якій належало 2400 д. ч. с. (Приложения, 1860. Черниговская губ. С. 2, 10; Полтавская губерния. С. 12, 24, 42).

Галагани й Тарновські були сусідами — Сокиринці, де мешкав Г. Галаган, розташовані неподалік від Качанівки, що була осідком В. Тарновського. Вони були своїми — двоюрідний брат і близький приятель Г. Галагана М. Рігельман одружився з донькою В. Тарновського. Обидва задовго до Селянської реформи стали засадничими причетниками скасування кріпацтва. Проте їхні життєві шляхи суттєво різнилися.

В. Тарновський був сином небагатого багатодітного поміщика¹. 216 душ у селі Антонівка

¹ Основні віхи життя В. Тарновського наводимо за дисертацією Н. М. Товстоляк «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» (Кривий Ріг, 2006. С. 112–152).

Пирятинського повіту — ось і все, що він успадкував від батька, померлого 1833 р., і то була спільна власність з матір'ю, чотирма братами та п'ятьма сестрами (Модзалевский В. Л., 1996. С. 37). Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Звідти походили його товариські взаємини з людьми, які стали знайомими постатями в літературно-наукових колах, зокрема з М. Гоголем та П. Редкіним. Після скороминущої чиновницької служби в Петербурзі В. Тарновський вирішив стати вчителем й отримав призначення до Житомирської гімназії. Це був сміливий вчинок, адже в той час вчителювання не вважалося заняттям, гідним спадкового дворянина. М. Гоголь, наприклад, неабияк здивувався, коли довідався про таку «дивну кар'єру» та ще й у такій, як йому здавалося, глухомані, про що йдеться в Гоголевому листі В. Тарновському від 2 жовтня 1833 р., переповненому жартами щодо цього (Гоголь Н. В., 1940. С. 278–279). Педагогічна служба В. Тарновського тривала п'ять років, з 1830-го до 1835-го року. Залишивши її, він перетворився на поміщика. В. Тарновському довелося опікуватися не лише рідною Антонівкою. Він став управляючим у свого багатого родича Григорія Тарновського й оселився в його маєтку Потік Канівського повіту Київської губернії. Таким чином В. Тарновський зміг близько ознайомитися зі становищем селян-кріпаків. Маючи хист до літературної та наукової праці й надихаючись тогочасним романтичним етнографізмом, В. Тарновський стає до вивчення селянського побуту (звичаєвого права тощо). Першим результатом його студій у цій царині була стаття «Юридичний побут Малоросії», опублікована 1842 р. в часописі «Юридические записки», який видавав П. Редкін (Тарновский В. В., 1842. С. 30–48).

В. Тарновський поступово зблизився з київськими слов'янофільськими й українофільськими колами. Саме тут він і потоваришував з Г. Галаганом, і їхня дружба тривала до смерті В. Тарновського. Вельми цікаві свідчення про їхнє зближення є в Галаганових спогадах за 1849–1850 рр. Мешкаючи взимку в Києві, Г. Галаган мав тут однодумців, які поділяли його зацікавлення «селянським питанням». Їх було четверо: М. Рігельман (той самий, який згодом стане зятем В. Тарновського), Ф. Чижов, колишній учитель Г. Галагана та його близький друг, що перебував на Київщині на засланні у справі Кирило-Мефодіївського товариства; Ю. Самарін, московський слов'янофіль, чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ, відраджений до київського генерал-губернатора, й В. Тарновський. Останнього Г. Галаган характеризує так: «Розумний, освічений, благонамірний і в душі наш малоросіянин [себто патріот. — Є. К., Т. Т.]», а ще й принциповий противник

кріпацтва². Г. Галаган відзначає й практичні успіхи В. Тарновського: «Він управляє в Київській губернії маєтком Григорія Степановича Тарновського Потоком, який він поправив у моральному та матеріальному відношенні. Відрадно розмовляти з такою людиною і бесідувати про долю та становище нашого народу»³. Їхньому подальшому зближенню посприяло те, що після смерті 1853 р. бездітного Г. Тарновського В. Тарновський успадкував маєтності останнього на Борзнянщині, оселився у Качанівці й став сусідом Г. Галагана.

На відміну від В. Тарновського, що був сином поміщика з вельми обмеженими статками, Г. Галаган виріс у розкоші Сокиринської садиби, де його батько створив величний класицистичний палац з пейзажним парком. Галагани належали до аристократичного світу. Г. Галаган здобув освіту, гідну людини його соціального статусу, спочатку домашню, а потім на юридичному факультеті Петербурзького університету, довершену тривалою закордонною подорожжю. Шлюб з Катериною Кочубеїв забезпечив йому підтримку клану Кочубеїв, які мали сильні позиції в бюрократичних колах як у Петербурзі, так і в Україні.

З юності Г. Галаган переймався «селянським питанням». У його юнацькому щоденнику містяться надзвичайно цікаві рефлексії щодо цього, навіяні, безперечно, романтичним етнографізмом. Ось один із найцікавіших записів на цю тему, зроблений 19 лютого 1838 р. (у той же самий день, але 1861 р., Олександр II підпише маніфест про скасування кріпацтва — подиву гідний збіг!): «Я сьогодні ненавмисно підслухав розмову людей (себто лакеїв) між собою; вони говорили про нас [панів. — Є. К., Т. Т.], але я нічого не міг почути точно; з цієї хвилини в мене зросла страшна жага дізнатися, яку вони мають думку про мене. Що, як вони мене не люблять? Це жахливо! Навіщо я, жалюгідне створіння, народився, щоб наробити стільки нещасних? Невже 4, а може 7 тисяч народу знелюблять мене? О, жорстока доле! Навіщо вклала ти мене в лоно дружини багатого поміщика? Навіщо я засуджений бути безневинним винуватцем нещастя стількох людей! О! Ліпше я би бажав бути бідним, жебраком, лиходієм, ніж тим, чим я буду! І після цього чи можу я пишатися, що маю декілька тисяч рабів? Мені видається, що я би тепер пишався, якби вбрався у лахміття. Який я жахливо нещасний!» (Галаган Г., 2020. С. 55). Тут, звісно, помітна юнацька екзальтованість, але є й визнання аморальності кріпацтва.

Служба в Київській та Чернігівській палатах державних маєтностей у 1844–1847 рр. дала

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 6923. Галаган Г. П. Обзорение 1849 года по крестьянскому вопросу. Арк. 6 (пер. з рос.).

³ Там само (пер. з рос.).

молодому Г. Галагану обізнаність з життям державних селян. Упродовж 1848–1851 рр. він був борзнянським повітовим предводителем дворянства й на цій посаді мусив, як представник державної влади, контролювати відносини між поміщиками та їхніми кріпаками.

З 1840-х років Г. Галаган поступово перебирає від матері управління родовими маєтками. У автобіографічних нотатках 1852 р. він зазначає: «Відтоді, як вийшов я з університету, себто з весни 1840 року, я почав мешкати в селі; якщо й не постійно в ньому мешкав, бо їздив двічі на тривалий час до чужих країв, але за життям, за почуттями вже належав селу й усьому, що було з ним пов'язано. Спочатку безмежна моя прихильність до Сокиринців як місця, з яким поєднувалося стільки спогадів і стільки втішного для самолюбства, була єдиною майже пружиною, що впливала на серце, потім і дещо вже розвинені гуманні поняття, наслідок університетського виховання, при доброму серці, змусили мене у сільському житті шукати вищих цілей, поза виключною насолодою домом і садом»⁴. Головною з-поміж цих цілей стало «селянське питання», що поставало перед ним як доволі складний вузол соціально-економічних і національно-культурних проблем, з яких найбільючішою було, звісно, існування кріпацтва. Розв'язком цього питання Г. Галаган у той час вважав регламентацію поміщицько-селянських взаємин у дусі інвентарної реформи, здійсненої на Правобережжі, а також квазіпатріархальний патронат дворян-землевласників над селянством. Окрім того, на його думку, потрібно було нагромаджувати статистичні матеріали, які довели би шкідливість кріпацтва. Схожі ідеї були притаманні й В. Тарновському⁵.

У 1851 р. було утворено Комісію для опису губерній Київського навчального округу, й обидва стали її членами. Причому неабиякою активністю відзначився В. Тарновський. У «Трудах», які видавала комісія, він опублікував статтю «Про поділи сімей у Малоросії» (Тарновский В. В., 1853. С. 1–15), що стала продовженням його попередніх етнографічних розвідок, і надрукував «Програму для докладного опису маєтку в господарчому відношенні», підготовлену за участі проф. С. Ходецького (Тарновский В. В., Ходецкий С. М., 1855. С. 1–22). Г. Галаган працював над статистичними описами своїх маєтків⁶.

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6936. Галаган Г. П. Автобиографическая заметка об отношении к крестьянскому вопросу как предисловие к сельскому уставу. Арк. 1 (пер. з рос.).

⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6923. Арк. 6 зв. — 7.

⁶ Тексти, що стосуються ставлення Г. Галагана до «селянського питання» у дореформену добу, зокрема й статистичні розвідки, які зберелися серед документів ІР НБУВ, мають бути невдовзі опубліковані в одному з чергових випусків серійного видання «Галаганівський архів».

До цього ж часу належить співпраця В. Тарновського та Г. Галагана з Д. Журавським — видатним вченим-статистиком і ще одним принциповим противником кріпацтва. Він задумав створити Товариство для викупу й влаштування двораків, але 1856 р. тяжка хвороба передчасно звела його в могилу. У своєму заповіті Д. Журавський розпорядився використати майно, що залишиться після його смерті, для звільнення покріпачених селян. Виконавцями заповіту він обрав В. Тарновського та Г. Галагана (Птуха М. В., 1951. С. 33–34)⁷. Окрім того, Д. Журавський заповів їм свої рукописи: В. Тарновському — незакінчену працю «Про державні прибутки, видатки та повинності», а Г. Галагану — економічно-статистичні матеріали⁸.

З лібералізацією суспільно-політичного життя у Росії у другій половині 1850-х років В. Тарновський та Г. Галаган посіли помітні місця між прихильниками реформ. Обидва складають записки з пропозиціями щодо розв'язання «селянського питання», а В. Тарновський ще й бере участь у підготовці звільнення селян у Карлівці — величезному маєтку в Полтавській губернії, який належав великій княгині Олені Павлівні, що стало важливим кроком на шляху до Селянської реформи. У цей час вони зближуються з угрупованням ліберальних бюрократів на чолі з М. Мілютіним, водночас зміцнюючи зв'язки зі слов'янофілами.

У 1858 р. В. Тарновський та Г. Галаган були призначені членами Чернігівського губернського комітету з селянської справи, де мали бути визначені місцеві умови скасування кріпацтва. П. Дорошенко, що дослідив діяльність цієї установи й особисто був знайомий з Г. Галаганом, вважав, що він і В. Тарновський були «найбільш передові члени комітету, особливо перший, з дещо навіть радикальним відтінком» (Дорошенко П. Я., 1911. С. 96).

Впродовж 1859–1860 рр. В. Тарновський та Г. Галаган працювали в Петербурзі членами-експертами в Редакційних комісіях, де розроблялися законодавчі основи Селянської реформи. Для характеристики їхнього особистого внеску в остаточну підготовку реформи наводимо промовисті уривки зі спогадів П. Семенова-Тян-Шанського,

⁷ У 1869 р., вже після скасування кріпосного права та смерті В. Тарновського, завдяки клопотанню Г. Галагана із спадщини Д. Журавського було створено фонд для надання стипендій на навчання у ремісничих школах селянських дітей переважно з безземельних родин з Київської, Подільської та Волинської губерній. Такі учні мали йменуватися «стипендіатами Журавського» (Журнал Министерства народного просвещения. Ч. СХLIII. Санкт-Петербург, 1869. С. 5–6).

⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 17391. Журавский Д. П. Распоряжение о моих книгах, бумагах и литературных правах. 1856 г. Машинописная копия. Арк. 1.

який керував справами Редакційних комісій та доволі близько познайомився з обома. На його думку, «Малоросійське положення», що визначало засади проведення Селянської реформи на Полтавщині та Чернігівщині, було складено переважно В. Тарновським, який, як зауважив П. Семенов, «виявився за своїм розумом і талантом, а також за своїм глибоким знанням побуту й економічного становища малоросійських селян і за своїми моральними якостями однією з видатних особистостей у плеяді укладачів Положення 19 лютого 1861 р.» (Семенов-Тян-Шанский П. П., 1915. С. 184). Позитивної оцінки П. Семенова удостоївся і Г. Галаган: «У Редакційних комісіях діяльність Галагана, незважаючи на певні його хитання у частковостях справи, була дуже корисною та шанованою» (Там само. С. 185).

Після завершення роботи в Редакційних комісіях В. Тарновський та Г. Галаган взяли участь у здійсненні Селянської реформи на місцях. Обидва були призначені членами від уряду до губернських з селянських справ присутствій:

В. Тарновський — у Полтаві, а Г. Галаган — у Чернігові. Саме цим часом датуються листи, які ми вирішили опублікувати.

Насамкінець зауважимо, що листи В. Тарновського (старшого) до Г. Галагана за лютий–травень 1861 р. допомагають виявити й оцінити ту мережу соціальних комунікацій, яка відіграла важливу роль у реалізації Селянської реформи.

Листи написані власноручно В. Тарновським, до того ж почерком, що важко піддається прочитанню. У нотатці до листа від 13 травня, переписаного секретарем, він визнає труднощі, з якими стикався читач його рукописів. Цей же лист містить примітки, зроблені Г. Галаганом.

Тексти листів публікуються мовою оригіналу — російською, з дотриманням сучасних орфографічних норм. Вставки, зроблені публікаторами, наведено у квадратних дужках. Залишено авторське підкреслення. Дати в листах подаються за юліанським календарем (старим стилем).

Я уже написал к Вам письмо и хотел посылать, когда получил Ваше. Известий никаких нет. Вчера был у меня Апарин⁹ и передавал известия, полученные от Анны Николаевны¹⁰ (NB), но совсем в другом виде. Он говорил, что вместо надела правительство требует, чтобы помещики отдали крестьянам в собственность бесплатно $\frac{1}{2}$ высшего душевого надела. Я спорил, что правительство не решится на такое нарушение собственности, но убедить было трудно. Кажется, что Алекс[андр] Петр[ович]¹¹ сообщил супруге своей неточно какое-то известие. Анна Никол[аевна] перевела на свой язык, а все, услышавшие это известие в Прилуке, переводят на свой язык, и все это выходит чепуха чепуханская. Что касается до составления уставной грамоты комиссией из крестьян, то в настоящее время трудно судить, будет ли это полезно или вредно. У меня нет крестьян, настолько письменных, чтобы можно было поручить это дело. Мне кажется, что Вы слишком поспешили с этим делом. Наши проекты могут измениться, и тогда трудно будет переменить вкоренившиеся понятия. У меня теперь пока приготавливают все к тем изменениям, которые немедленно произойдут, т. е. составляют списки крестьян, которые владеют полевыми участками тяглыми, пешими и только усадьбами, составляются новые штаты жалования и проч. Я полагаю, что хотя нам предоставлено удержать должностных на два года, но неловко и небезопасно оставить их прежнее жалование. Я хочу также, чтобы во дворе не было вовсе барщины.

Ехать в Чернигов Вам необходимо немедленно. Полтавск[ий] губ[ернатор]¹² пишет мне, что комиссия открывается в конце месяца¹³. Вероятно, тогда же откроется и в Чернигове. Там могут без Вас сделать нелепые постановления и Вас же обвинят за медленность приезда. Известно ли Вам, что другим членом от правительства назначен Есимонтовский¹⁴, бывший суражский предводитель, а в Полтаве, говорят, Гудим¹⁵, которого мы рекомендовали.

Будьте здоровы. Ваш

В. Тарновский

⁹ Олександр Апарін — далекий родич Г. П. Галагана.

¹⁰ Тарновська, уроджена Репнінська, дружина О. П. Тарновського.

¹¹ О. П. Тарновський, родич В. Тарновського, незадовго до того призначений директором канцелярії міністра імператорського двору.

¹² На той час посаду полтавського губернатора обіймав Олександр Волков.

¹³ Йдеться про тимчасову губернську комісію з селянської справи.

¹⁴ В. Тарновський переплутав двох братів Єсимонтовських. Членом від уряду з дворян-поміщиків до Чернігівського губернського з селянських справ присутствія було призначено Івана Єсимонтовського, а посаду суразького повітового предводителя дворянства в 1851–1860 рр. обіймав його старший брат Микола.

¹⁵ Кологою В. Тарновського в Полтавському губернському з селянських справ присутствії став підпоручик Павло Гудим-Левкович. Вони були свояками: сестра П. Гудима-Левковича Анна Максимівна була дружиною М. Юзефовича, вельми впливового в київських урядових колах приятеля В. Тарновського й Г. Галагана, а Юзефовичева сестра Людмила Володимирівна була дружиною В. Тарновського. Вочевидь родинні зв'язки відігравали неабияку роль у тогочасному громадському житті.

Здоровье мое поправляется, я мог бы теперь приехать к Вам, любезнейший друг Григорий Павлович, но вчера получил приглашение от полтавского губернатора скорее приехать в Полтаву, где, как Вам, кажется, уже известно, я назначен членом губернского присутствия, и с тяжким вздохом, а вместе с чувством неотразимого долга, объявил свое согласие принять эту должность. Совестью, целую жизнь мечтавши о благе и свободе народа, признать себя бессильным, когда пришло, наконец, не мечтать, а действовать¹⁶. Пойдем вперед с Богом и отвагой, за мелочи ссориться не будем, но за существенное постоим твердо. Сопротивники наши Подвысоцкий, Борковский и Покорка свергнуты¹⁷; один только пока остался Шабельский¹⁸. Известите, не уволен ли он уже? У меня в кабинете теперь столпотворение Вавилонское. Надобно всем распорядиться, уезжая на неопределенное время. По крайней мере, будем письменно сноситься и извещать друг друга о важнейших событиях нашей политической жизни. Из Петербурга я не получал писем после нашего свидания. Общая уверенность, что 19 фев[аля] манифест подписан, а официально извещают предводители, что в великий пост будет обнародование.

Целую ручки Катерине Васильевне¹⁹ и прошу известить о ее здоровье. Моя пани поехала про- водить дочку²⁰ в Киев. Обнимаю Вас,

всею душою преданный,
В. Тарновский

1861,
Февраля 26,
Качановка.

(*IP НБУВ. Ф. III. Спр. 46031. Арк. 1–2 зв. Публікується вперше.*)

Полтава, 20 марта 1861 г.

Благодарю Вас, любезнейший друг Григорий Павлович, за приятное известие о назначении Сергея Павловича [Голицына] губернатором²¹. Хотя я прежде еще прочел в газете, что Голицын назначается на место Шабельского, но не был уверен, что это наш почтенный и добрый товарищ. Теперь в Чернигове с помощью вашей рассеется тьма от огня душевного, и бегут бесы от лица панов, любезных народу, а бесов расплодилось там целый легион, под предводительством Покорки²², Дуньки²³ и Шмульки²⁴. Вам, вероятно, известно уже значение контр-адмирала Унковского²⁵. Во всякую губернию назначен или генерал свиты Е[го] В[еличества], или флигель-адъютант для

¹⁶ Тут, імовірно, йдеться про погіршення стану здоров'я В. Тарновського, що давалося взнаки з часу його роботи в Петербурзі в Редакційних комісіях. П. Семенов-Тян-Шанський у своїх спогадах зауважив: «За надзвичайної своєї працьовитості Тарновський віддавав беззавітно всі свої сили роботі зі звільнення селян, так що впродовж 18 місяців тяжкої денної та нічної праці в несприятливих умовах петербурзького життя та клімату він цілковито зіпсував своє здоров'я...» (Семенов-Тян-Шанський П. П. Мемуары. Т. III. Петроград, 1916. С. 184 (пер. з рос.)).

¹⁷ Йдеться про Валеріана Подвисоцького, Василя Дуніна-Борковського та Олександра Покорського-Жоравку, які були опонентами Г. Галагана та В. Тарновського ще від часу їхньої спільної роботи в Чернігівському губерньському комітеті з селянської справи. Цінний матеріал для характеристики взаємин між ними міститься в листуванні й спогадах О. Покорського-Жоравки (див.: Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859). *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии*. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 51–102).

¹⁸ Катон Шабельський, чернігівський губернатор у 1857–1861 рр.

¹⁹ К. В. Галаган, уроджена Кочубей, дружина Г. Галагана.

²⁰ Мовиться про дружину В. Тарновського Людмилу Володимирівну та їхню дочку Марію Василівну, дружину М. Рігельмана.

²¹ В. Тарновський та Г. Галаган близько знали нового чернігівського губернатора князя С. Голіцина завдяки співпраці в Редакційних комісіях і були з ним одностайними. Окрім того, С. Голіцин був свояком Г. Галагана: по-перше, його молодший брат М. Голіцин був одружений з Галагановою двоюрідною сестрою Аліною, уродженою графінею Гудович, а по-друге, племянница князя Варвара Миколаївна, уроджена княжна Щербатова, була дружиною графа В. Гудовича, двоюрідного брата Г. Галагана. Через це В. Тарновський та Г. Галаган небезпідставно раділи призначенню князя Голіцина чернігівським губернатором.

²² О. І. Покорський-Жоравко.

²³ Ймовірно, В. Д. Дунін-Борковський.

²⁴ Можливо, йдеться про В. О. Подвисоцького, якого було згадано в попередньому листі серед опонентів В. Тарновського й Г. Галагана разом з О. Покорським-Жоравкою та В. Дуніним-Борковським.

²⁵ Контрадмірал Іван Унковський, що на той час служив у Гвардійському екіпажі. До речі, там же служив і молодший брат нового чернігівського губернатора М. Голіцин, що, можливо, зумовило відрядження І. Унковського саме до Чернігівської губернії. Незабаром І. Унковський був призначений ярославським губернатором.

содействия губернатору по крестьянскому делу. Наш полтавский — свитский генерал барон Котен, отличный человек, честный и простодушный, и хорошо образованный швед²⁶.

В Полтаву я приехал 6-го марта, после ужасного пятидневного странствования по ухабам и балкам. Желая вполне доказать свою национальность, я проехал 12 верст на волах, соскучив нанимать их в каждой балке, увязнув в полурастаявшем снегу. Вероятно, волы гордились, везя на себе своего верного защитника от панщины.

Полтавское губернское присутствие²⁷ довольно хорошо составлено. Губернатор ревнует исполнить волю правительства. Предсе[датель] палаты Яковлев²⁸ здравомыслящий и честный человек. Губернский предводитель²⁹ не похож на крепака³⁰. Товарищ мой Гудим отличный человек, ревностен к крестьянскому делу. Позен³¹ болен и в мае выходит в отставку и уезжает за границу. Разумеется, такое положение уменьшает его влияние, товарищ его Сушков (Лукиянович и Остроградский отказались) не решится действовать против закона и даже корчит либерала³².

11 марта приехал генерал Котен и привез манифесты и 25 экзмп[ляров] Положений, 12-го происходило обнародование в церквях Полтавы, 14-го поехали чиновники во все уезды с печатными выписками из Положения тех статей, которые действуют от самого обнародования. Потом мы сделали распоряжения об открытии сельских обществ, об мировых учреждениях. Теперь написали уже все, упомянутое в распорядительном указе. Теперь приступили мы к составлению формы уставной грамоты. Все наши постановления положено печатать в «Губернских ведомостях» и принять меры к скорейшей их рассылке. Если и Вы постановите то же, то подпишитесь для меня в Полтаву на «Губернские Черниговские ведомости» и уведомяте о Ваших первых решениях.

Во всей губернии совершенное спокойствие, кроме легких столкновений с домашнею прислугою.

По телеграфу известили губернатора, что 15 марта выедет из Москвы в Полтаву 11 троек с Положениями. Вероятно, мы получим не ранее 25-го, потому что вода во многих местах разбушевалась.

Обнимаю Вас.

Ваш

В. Тарновский

(IP НБУВ. Ф. III. Спр. 46030. Арк. 1–2. Публікується вперше.)

²⁶ Барон Казимир фон Котен, генерал-майор, родом з фінляндських шведів. П. Редкін, добре поінформований щодо стану справ у петербурзьких урядових колах, радив В. Тарновському у своєму листі від 5 березня 1861 р. потоваришувати з К. Котеном: «Учора розіслані вже до всіх губерній для селянської [справи] флігель-ад'ютанти, світські генерали, загалом наближені до царя особи. До вас, у Полтаву, призначений колишній виборзький губернатор, родом швед, світський генерал барон Котен. Велика княгиня [Олена Павлівна] найсхвальнішими словами розповіла йому про тебе, рекомендуючи йому з наполегливістю тебе як людину, єдину яку він мусить підтримувати. Не відштовхни ж його, друже мій, навіть постарайся зблизитися з ним. Він є людиною цілковито благонаміреною та сам старатиметься потоваришувати з тобою скільки зможе. Для доброї справи не вважай зайвими кроки твої назустріч цій добрій людині, мало обізнаній, напевно, із справою, що є для тебе настільки близькою. Так радять тобі друзі твої, що поважають тебе й віддані всією душею справі звільнення селян, які побоюються, щоби шведський барон не потрапив до таких рук, які його самого перетворять на зброю для своїх особистих цілей» (Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. № Ал. 17-29/24 / 504. Арк. 2 зв. — 3 (пер. з рос.)). (Автори статті висловлюють подяку С. Половниковій, старшій науковій співробітниці Чернігівського історичного музею, за те, що вона привернула їхню увагу до листів П. Редкіна В. Тарновському, у яких містяться вельми цінні свідчення про підготовку й здійснення Селянської реформи 1861 р.)

²⁷ Йдеться про Полтавське губернське з селянських справ присутствие, членом якого було призначено В. Тарновського.

²⁸ Григорій Яковлев, генерал-майор, управляючий Полтавською палатою державних маєтностей.

²⁹ Семен Кованько, полтавський губернський предводитель дворянства.

³⁰ Себто не є ворогом Селянської реформи.

³¹ Михайло Позен, багатий полтавський поміщик, автор власних проєктів скасування кріпацтва, член Полтавського губернського комітету з селянської справи й Редакційних комісій, належав до найзавзятіших опонентів В. Тарновського та Г. Галагана.

³² До остаточного формування складу губернського з селянських справ присутствія у Полтаві було утворено тимчасову губернську комісію з селянської справи, яка мала підготувати проведення реформи на місцях (скласти списки поміщицьких маєтків у повітах, з'ясувати кількість селян тощо). До цієї комісії увійшли губернатор, губернський предводитель дворянства, управляючий палатою державних маєтностей, губернський прокурор і двоє членів, обраних дворянством, з двома заступниками-кандидатами. Цими членами зібранням предводителів дворянства було обрано П. Лук'яновича (роменського повітового предводителя) й М. Позена, а кандидатами — О. Остроградського (кременчуцького поміщика) й І. Сушкова (поміщика з Кобеляцького повіту). Згодом І. Сушков став членом губернського присутствія з селянських справ за вибором дворянства. (Див.: Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным. Т. II. Полтава, 1907. С. 72–73).

Приписка рукою Г. Галагана: Князю С. П. Голицыну. Прочтите это письмо В. В. [Тарновского], оно любопытно.

По обещанию моему сообщаю Вам, любезнейший друг Григорий Павлович, о последних занятиях наших. Теперь мы преимущественно заняты разрешением тех вопросов, которые могли бы произвести важные недоразумения и столкновения. Недавно мы решили, что могут быть употребляемы для службы в доме и при дворе владельца те подростки, которые до обнаружения Положения состояли уже на службе, но что право употреблять на службу дворовых подростков ограничивается семейным правом крестьян, а потому если отец или мать живут вне того же имения и требуют к себе несовершеннолетних сына или дочь, то помещик не может удерживать детей против воли их родителей.³³ Мы решили также, что если тяглый крестьянин, имеющий в своем пользовании больший надел, чем пеший хозяин того же имения, продает волов (до введения уставной грамоты) и отбывает вместо тяглой пешую работу, то помещику следует от крестьянина уплаты в летнее полугодие 1 р. 50 к., а в зимнее 1 р. в месяц за то время, которое он отбывал вместо тяглой пешую работу.³⁴ Теперь мы приступим к разрешению вопроса об отдаче хлеба за сноп безземельным крестьянам (тоже до уставной грамоты), так важного для большей части Полтавской губернии. У нас также дворянство предположило по 8 посредников в некоторых уездах, но губернатор по совещании с присутствием назначил в иных уездах 5, в других 4, 3 и в Зеньковском 2. Выбор посредников сделан вообще добросовестно и разумно. Если большая часть не будет соответствовать своему назначению, то в этом не начальство виновато, а дворянство, которое не заключает в себе достаточного числа лиц, достойных и способных к этому делу, и в котором многие самые лучшие люди отказываются от такой благородной и общественной деятельности.

Все это время я имел довольно неприятностей. Позен представил в присутствие мнение свое против многих статей Положения, разумеется, с целью укусить редакционную комиссию. Во время отлучки моей и Гудимы, Позен успел достигнуть единогласного решения присутствия о представлении министру его мнения, в котором коренное изменение закона называется дополнением. Сей же Иуда продолжает ораторствовать, что все земли, состоящие в наследственном пользовании крестьян, — их собственность, которую надобно отдать, разумеется, давно уже совершивши обрезание наделов в своем имении и думая этим предложением выслужиться у правительства и сделать пакость мне и Вам. Я получил золотую медаль за труды по освобождению крестьян, но и здесь Господь Бог не допустил меня возгордиться почестью, допустивши в товарищество Позена, который получил ту же медаль, разумеется, как член редакционной комиссии, в которой он вовсе не трудился, на которую он доносил. Теперь сей Иуда вышел в отставку и сегодня уезжает за границу, где намерен писать свою биографию и, разумеется, брехать сколько станет изобретательности³⁵. Кроме пакости Позена, перемена министерства, отправление Милютина в Сенат, неизвестность будущего тревожит душу. Но я не сойду с своего места, покуда не сгонят меня.

Приписка рукою В. В. Тарновського:

Письмо это я написал своей рукою, как всегда, но так неразборчиво, что решился отдать переписать.

Сейчас был у меня Трепов³⁶ и сказал, что в Царстве Польском крестьяне приняли сторону правительства и не соглашаются на предложения дворянства получить от него льготы, и всего ожидают от правительства, которое предполагает наделить их землей и определить в законе повинность. Таким образом будет подавлено революционное движение и правительство явится защитником народных масс. Это мера вполне современная³⁷.

³³ Поруч з цим місцем рукою Г. Галагана зроблена нотатка: «это распоряжение, кажется, опоздало».

³⁴ Поруч з цим місцем рукою Г. Галагана зроблена нотатка: «с этим я не согласен».

³⁵ У Дрездені 1864 р. М. Позен опублікував «Бумаги по крестьянскому делу», де містилися документи, які він укладав щодо Селянської реформи починаючи з 1856 р.

³⁶ Федір Трепов (старший), генерал-майор, варшавський оберполіцеймейстер, до призначення у Варшаву служив у Києві.

³⁷ В. Тарновський та Г. Галаган цікавилися станом справ у Польщі, зважаючи на загострення «національного питання» у Російській імперії, зокрема щодо польсько-українських взаємин. Пор. враження Г. Галагана від подорожі через Царство Польське влітку 1861 р.: «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів. К., 2019. С. 407–409. Згодом Г. Галаган відіграватиме провідну роль у проведенні Селянської реформи у Правобережній Україні, а його колишні товариші по Редакційних комісіях — М. Милютін, Ю. Самарін, князь В. Черкаський — у Царстві Польському, причому лейтмотивом їхніх заходів буде боротьба з польською землевласницькою елітою, що зумовлювалося Січевим польським повстанням 1863–1864 рр.

В Полтавской губернии по-прежнему все благополучно.
Вам преданный,

В. Тарновский

13 мая [1861 г.].
Полтава.

(ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46032. Арк. 1–3. Публікується вперше.)

ЛІТЕРАТУРА

- Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Т. 10: Письма 1820–1835. Москва: Изд-во АН СССР, 1940. 540 с.
- Галаган Г. Журнал (1836–1841) / упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов. К.: StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Дорошенко П. Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. № 4. С. 80–115.
- Журнал Министерства народного просвещения. Ч. СХLIII. Санкт-Петербург, 1869. 441 с.
- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Д.: ЛІРА, 2011. 732 с.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: М. Будзар, Є. Ковальов. К.: StreamArLine, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вып. 1. К., 1996. 96 с.
- Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным. Т. II. Полтава: Издание полтавского дворянства, 1907. 303 с.
- Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потьеде-ла-Фромандиер (1858–1859). *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии*. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 51–102.
- Позен М. П. Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: В. Wienecke, 1864. 331 с.
- Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости: Сведения о помещичьих имениях. Т. 6: Извлечения из описаний имений по губерниям: Харьковской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Витебской, Виленской, Ковенской и Минской. Санкт-Петербург, 1860. Разд. паг.
- Птуха М. В. Д. П. Журавский: Жизнь, труды, статистическая деятельность. Москва: Госстатиздат, 1951. 123 с.
- Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары. Т. III: Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). Петроград, 1915. 444 с.
- Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. *Труды комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Т. II, ч. 2. К., 1853. С. 1–15.
- Тарновский В. В., Ходецкий С. М. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении. *Труды комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Т. III, ч. 2. К., 1855. С. 1–15.
- Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки*. Т. 2. Москва, 1842. С. 30–48.
- Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т, 2006. 252 с.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.

REFERENCES

- Budzar, M., Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). "My vyikhaly z Sokyryntsiv...": trevelohy rodyny Galaganiv. ["We Set off from Sokirentsiv...": Galagan's family travelogues]. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Doroshenko, P. Ya. (1911). Ocherk krepostnogo prava v Malorossii i krestianskoi reformy v Chernigovskoi gubernii. *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 4, 80–115 [in Russian].

- Galagan, Hryhorii. (2020). *Zhurnal (1836–1841)* [The Diary of Hryhorii Galagan (1836–1841)]. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Gogol, N. V. (1940). *Polnoie sobraniie sochynenii. Pisma 1820–1835*. (Vol. 10). Moskva: AN SSSR [in Russian].
- Khristoforov, I. A. (2011). *Sudba reformy: Russkoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krestnostno prava (1830–1890-e gg.)*. Moskva: Sobranie [in Russian].
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchyska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichnyi aspekt)*. Dnipropetrovsk: «LIRA» [in Ukrainian].
- Modzalevskii, V. L. (1996). *Malorossiiskii rodoslovnik*. Vol. 5, Is. 1, Kyiv [in Russian].
- Pavlovskii, I. F. (1907). *K istorii poltavskogo dvorianstva. 1802–1902. Ocherki po arkhivnym dannym*, Vol. 2, Poltava: Izdanie poltavskogo dvorianstva [in Russian].
- Pokorskyi-Zhoravko, A. I. (1915). Pisma Aleksandra Ivanovicha Pokorskogo-Zhoravko k zhene Serafime Pavlovne, rozhd. Potè-de-la-Fromandier (1858–1859). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii, Chernigov, 11*, 51–102 [in Russian].
- Pozen, M. P. (1864). Bumagi po krestianskomu delu. Dresden: B. Wienecke [in Russian].
- Prilozheniia k trudam Redaktsionnykh komissii dlia sostavleniia polozhenii o krestianakh, vykhodiashchikh iz krestnostnoi zavisimosti: Svedeniia o pomeschchichikh imeniakh*. (1860). (Vol. 6). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ptukha, M. V. (1951). *D. P. Zhuravskiy: Zhizn, trudy, statisticheskaia deiatelnost*. Moskva: Gosstatizdat [in Russian].
- Semenov-Tian-Shanskiy, P. P. (1915). *Memuary. Epokha osvobozhdeniia krestian v Rossii (1857–1861 gg.)*. (Vol. 3). Petrograd [in Russian].
- Tarnovskiy, V. V. (1853). O delimosti semeistv v Malorossii [On the Divisibility of Families in Little Russia]. *Trudy komissii, Vysochaishe uchrezhdennoi pri Imperatorskom universitete sv. Vladimira dlia opisaniia gubernii Kievskogo uchebnogo okruga, II, 2*, 1–15, Kyiv [in Russian].
- Tarnovskii, V. V., Godetskii, S. M. (1855). Programma dlia podrobnogo opisaniia imeniia v khoziastvennom otnoshenii [Programme for a Detailed Description of the Estate in Economic Terms]. *Trudy komissii, Vysochaishe uchrezhdennoi pri Imperatorskom universitete sv. Vladimira dlia opisaniia gubernii Kievskogo uchebnogo okruga, III, 2*, 1–15, Kyiv [in Russian].
- Tarnovskii, V. V. (1842). Yuridicheskii byt Malorossii [Legal life of Little Russia]. *Yuridicheskie zapiski, 2*, 1–15, Moskva [in Russian].
- Tovstoliak, N. M. (2006). *Metsenaty i suspilni diiachi Tarnovski, yikh mistse i rol v istorii Ukrainy XIX st.* [Patrons and Public Figures Tarnowsky, Their Place and Role in the History of Ukraine in the 19th century.] (*Candidate's thesis*). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. (1869). (Pt. CXLIII). Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 12.03. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)